

ТАБЫСҚА ТОЛЫ

80

ЖЫЛ

ЛЕГ УСПЕХА

YEARS OF LEADERSHIP

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙДЫ ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ
ЦЕНТР ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО КИТАЯ

ҚЫТАЙ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҚАТЫНАСТАРЫ: ТАРИХЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Тарих ғылымдарының докторы, профессор
НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫНЫҢ
60 жылдық мерейтойына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

14 мамыр 2014 жыл

ОТНОШЕНИЯ КИТАЯ СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции,
посвященной 60-летию юбилею
доктора исторических наук, профессора
НАБИЖАИ МУКАМЕТХАНУЛЫ

14 мая 2014 года

Алматы 2014

паземной коммуникации невозможно представить прогресс без активного и тесного взаимовыгодного сотрудничества.

1. <http://articlekz.com/node/2304>-Казахстанско-китайские взаимоотношения: прошлое и настоящее
2. <http://www.kazembchina.org/create/bike/home.jsp?tablename=itemcontent&iid=3200199557887558427&tableFlag=itemable>- сайт посольства РК в Пекине. КИП
3. <http://russian.people.com.cn/31521/6345722.html>-
4. http://www.edu.gov.kz/index.php?id=rk_and_knr&L- сайт Министерства образования и науки РК
5. <http://www.zakon.kz/80530-uspeshnoc-razvitic-kazakhstansko.html>
6. <http://www.referun.com/n/kazahstansko-kitayskie-mezhgosudarstvennyie-migratsii-v-seredine-xix-nachale-xxi-vv>
7. <http://demoscope.ru/weekly/2009/0367/analit04.php>
8. Кожирова С.Б., «Казахстанский вектор китайской миграции».

Р.О. Досымбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ҚАСИЕТТІ «ТОҒЫЗ» САНЫНЫҢ ТАРИХЫ

Тіл - өте көне әрі құпиялы құбылыс. Кез келген тілдің осындай сырларына, тарихына, түп-төркініне бойлау, танысып, құнды пікірлер қалыптастыру, оның ашылмаған керемет сырларына қанығу осы сала бойынша ғылыммен айналысып жүрген әрбір азаматқа міндет саналады. Әсіресе, тілдегі сан есімдердің сыры көп, маңызы зор, әрі мейлінше қызықты сала – сан есімдер. Біз аталған зерттеу мақаламызда қытай тіліндегі сан есімдеріндегі тоғыз санының этимологиясын зерделеп, оның халық мәдениеті мен дүниетанымынан орын алуын саралаймыз.

Қытай тілінің құпия сандары сол елдің топырағында зайырлы мәдениет, діни мәдениет, бақсылық мәдениет, қытай мәдениеті, аз ұлттар мәдениеті сияқты бір-бірімен байланысты көп формалы түрде пайда болды.

Бұл мәдениеттер ежелгі Қытайдың құпия сандарына терең ықпал етіп, қасиетті сандардың халықтың дүниетанымында өзіндік қасиеті орын алып, тілде, әдебиетте, саясатта, әскер ісінде әр түрлі сипатта қолданыла бастауына түрткі болды. Қытайлықтардың қасиетті сандарға деген көзқарасы біздің ойымызша бірінші рухани қажеттіліктен туып, кейіннен қытай мәдениетінен өз орнын тауып үлгерді. Мәселен, Даосизм философиясында және физика, математика сияқты пәллімілерінде де киелі сандар қатарына енді. Ол бір жағынан жоғарғы деңгейдегі философияны түсіндіреді. Мысалы: Даодан бір туылады, бірден екі туылады, екіден үш туылады, үштен барлығы пайда болады. Екінші жағынан саяси жүйемен де тығыз байланысты. Мысалы: ежелгі заманда Қытай патшасы Үй билік құрған тұста өзінің бағындырған жерлерін тоғыз әкімшілікке бөліп, өзінің билігін дәлелдеу үшін тоғыз **ding** 鼎 жасауды мақсат етуден шыққан.

Қандай да болсын құбылыстың немесе беймәлім дүниенің сырын, пайда болу тарихын зерттеп білмей, оның ішкі мәнін, мағынасын, танымдық сипатын түсіне алмайтынымыз белгілі. Зерделеп отырған тақырыбымыздың негізгі мақсатына жету үшін зерттеуді алғашқы қоғам адамдарының идеологиялық көзқарасынан, олардың дүниетанымдық ұғымдары мен сандардың шығу тарихы, оның ішінде киелі сандардың пайда болу себептерін сөз етуден бастауымыз қажет. Өйткені кез келген халықтың дүниетанымының түп-төркіні алғашқы қоғамдық кезеңдегі адамдардың магиялық ұғымдарынан бастау алады.

Көне қытай мәдениетінде модельді сандардың құрамына бір, екі, үш, бес, жеті және тоғыз сандары енетіні белгілі. Көрсетілген сандардың ішіндегі тоғыз санының мағыналық ұғымы мен танымдық сипатын зерделеу аталған мақаламыздың негізгі арқауы болады. Қытай тіліндегі сандардың таңбалық сипатын, олардың танымдық қасиеті мен беретін ұғымын саралай отырып, жалпы тілдің табиғатында кездейсоқ нәрсе болмайтыны сияқты, қытай тіліндегі тоғыз санының да күнделікті өмірде жиі қолданылатын қаранайым жай сан емес, қытайдың рухани мәдениетінде оған ерекше көңіл бөлініп, терең мағына үстелегінін пайымдадық. Сондай-ақ, тоғыз санының таңбалық ұғымының беретін мағынасы ауқымды, кең, қоғамдағы қолданысында алуан түрлі мәнге ауысып отыратын мистикалық сан деуге болады. Тіпті, ерте заманда маңызды жобалардың құрылымдық көрсеткіші ретінде де қолданылған.

Қытай ғалымы И Биң тоғыз санының модельдік таңбасын, қытай дүниетанымына сәйкес, өмірдің барлық қырларына ықпал ететін мәдени және сандық феномен деп бағалайды [1, 111-б.].

Қытай мәдениетінде тоғыз санының тарихы ертеден басталады. Мәселен, Цинь династиясы билігінің тұсында қытай жері тоғыз аймаққа бөлінген, сонымен қатар осы кезеңде тоғыз саны қытай халқының рухани дүниесіне қасиетті сан ретінде тек тіл саласында ғана емес, әдебиет, мәдениет пен саясатта да көрініс бере бастады.

Жалпы қытай халқы сандық мағыналарға ерекше мән берген. Мысалы “бір” саны бақытсыздық әкеледі, “үш” саны ғарыштық, яғни үштік: аспан, жер, адам және үш жарық көзі: күн, ай, жұлдыз, үш қарым-қатынас: билеуші мен бұқара, әке мен бала, күйеуі мен әйелі арасындағы байланыс, үш атақты билеуші: Яо, Шун, Юй-мен байланыстырыла қарастырылады. “Бес” саны бақыт әкеледі деген түсінікті білдіреді және бес элементті: жер, су, от, ағаш, металды бейнелейтін таңбалық ұғымы бар. Осы секілді қытай тіліндегі тоғыз санының да дыбысы мәңгілікті, ұзақтықты білдіретін “jiu久” иероглифімен дыбыстас. Тоғыз санында құпия мистикалық ұтым бар деп есептегендіктен, қоғам өмірінің күнделікті тіршілігінде жәй есептік мағынамен қатар, ұлттық мәдениетінде, этнографиясында бұл санға терең мән беріп, қасиетті санағанын байқауға болады. Сондықтан да кезінде императорлардың сүйікті санына айналып, сарайларының есіктегі шөгелері көлденең тоғыз, тігінен тоғыз қатар етіп қағылатын болған. Сарай баспалдақтарының саны да тоғыз, он сегіз, жиырма жеті, сексен бір болып тоғыз санының көбейтінділері арқылы белгіленетін болған. Бұл жерде назар аударатын маңызды жайт – он сегіз, жиырма жеті, сексен бір сандары тоғыз санының еселенген қосындылары болып шығағандығы. Мысалы “Gu gong故宫” иероглифі былай бейнеленеді. Мұндағы негізгі үш сарайдың да биіктігі “jiu chi九尺”, яғни тоғыз чи-ге тең (1chi=1/3m) [1,110-б].

Жалпы “тоғыз” санының ұғымы жайында тек қытай деректерінде ғана емес, кеңестік энциклопедияда да шексіз үлкен, ұзақ, мәңгі, деген ұғымдарды білдіреді [2, 631-б.]. Сонымен қатар тереңдікті түсіндірген кезде де жердің астын тоғыз қабат төмен, ал аспанды тоғыз қабатты деп санатынын танымдық сипаты бар. Сол себепті қытайлар тоғыз санын аспанда ұшып жүрген аждаһа және өзін аспанның ұлымын деп санайтын императормен тікелей байланыстырады.

Қытай халқының ұғымында кең ұланғайыр деп айтқысы келсе, “jiu zhou fang yuan九州方圆” деп айта алатын түсінік бар. Сол сияқты қатты суықты сипаттағанда да “shu jiu han tian数久寒天” деп айту әдетке айналған. Тоғыз санының киелі саналуы қаранайым халық арасында да кең қолданысқа ие болған. Мәселен, қытайлар туган күні болған адамға гүл сыйлағанда, тоғыз талдан тұратын гүл шоғын ұсынады. Бұл – өмірін ұзақ болсын дегенді білдіреді.

Тоғыз санының күнделікті өмірде қолданылатын сандық мағынасымен қатар, қытай мәдениетінде оның кең мағынасындағы мистикалық та ұғымы бар. Мәселен, әлемдегі аспан, жер, тау, өзен сияқты заттар мен құбылыстардың жаратылысына байланысты кейбір атауларды: “тоғыз аспан-九天”, “тоғыз жер-九地”, “тоғыз тау-九山”, “тоғыз тайпа, тек-九族”, “тоғыз зат-九器”, “тоғыз бос сөз-九聊”, “тоғыз өлең-九歌”, “тоғыз өлім-九死”, “тоғыз үй-九阁”, “тоғыз аудан-九城” және т.б. шексіздікті түспалдан көбейтіп айтқанда пайдаланылады. Әсіресе, ежелгі оңтүстік Қытайда бұлай санамалау ерешелігі жиі қолданысқа ие болған. Мысалы “楚辞-天问” атты шығармада “тоғыз аспан-九重”, “тоғыз аспан-九天”, “тоғыз ұл-九子”, “тоғыз ереже-九则”, “тоғыз аудан-九城”, “тоғыз көше-九街”, “тоғыз бұйрық-九令”, “тоғыз ән-九歌” және т.б. Көріп отырғанымыздай, тоғыз санының ежелгі Қытай мәдениеті мен өмірінде терең мағынасы болғаны байқалады. Көне заманнан бері қаншама тарихи кезеңдерден өткен тоғыз саны қытай халқының дүниетанымында, дәстүрлі мәдениетінде маңызды орын алады деп белгілі қытай зерттеушісі И. Бин орынды ағай келе тоғыздың ерекше сан екендігі қытайдың аңыз-әңгімелерінде де сөз болып, атап өтіледі. Қытайдың Мин императоры кезінде “тоғыз саны” қасиетті. Себебі жерді тонан су басады. Содан кейін жер тоғыз аймаққа бөлініп, жерді басқаратын тоғыз заң болады. Сонда ғана сапалы өнім жинап жақсы өмір сүруге қол жеткізуге болады дейді [1,111-б].

Тоғыз санының тағы бір ерекшелігі – қытайлардың көлік нөмірлерінде құтты да қасиетті таңба ретінде сипатталады. Егер көлік нөмірлерінің саны тоғыздан тұратын болса, көлік тез тозбайды, көпке шыдайды, ұзақ жыл мінуге болады дегенді білдіреді. Сонымен қатар қытайлардың ертедегі жыл қайыру дәстүрінде бір жылды төрт мезгілге бөліп, әр мезгілді: chun jiu春九 иероглифі: “көктем тоғыз”, xia jiu夏九 иероглифі: “жаз тоғыз”, qiu jiu秋九 иероглифі: “күз тоғыз”, dong jiu冬九 иероглифі: “қыс тоғыз” деп баламаланады.

Қытай халқының дәстүрлі күнтізбесі бойынша, әр тоғыз күн “бір тоғыз” делініп, осылайша, “екі тоғыз”, “үш тоғыз”, “төрт тоғыз” деп санамалай келе “тоғыз тоғызға” жеткен кезде қыс бітіп, көктем шығып, күн жылына бастайды. Қытай халқының көрсетілген жыл қайыруына байланысты дүниетанымы қазақ халқының жыл мезгілдерін: “жас тоқсан”, “жаз тоқсан”, “терме тоқсан”, “қыс

тоқсан” деп бөлін-бөлін айту дәстүріне сәйкес келеді. Қазақтарда “жас тоқсанға” – көктем айларын, “жаз тоқсанға” – жаз айларын, “терме тоқсанға” – күз айларын, “қыс тоқсанға” – қыс айларын жатқызған. Сонымен қатар “желтоқсан” түсінігі де күннің суытуына байланысты қыстың алғашқы айына атайды. Сөйтіп, әр тоқсанда 90 күн десек, төрт мезгілде жылдың 360 күні шығады екен. Бұл мысалдар қытай және қазақ халықтарының астрологиялық дүниетанымдарындағы өзара ұқсастық көрсетіп тұр. Бұдан ежелден көршілес қазақ және қытай халықтарының әлемді тануындағы шыныстық ортақ түсінік деп тұжырымдауға болады.

Қытай халқының ұлы философы Конфуцийдің ілімдерінде уағыздаған “Ақыл кітабында” жігітке тоғыз түрлі қасиет бар болуы керек деп атап көрсетеді. Олар: қорғандық, қауіпсіздік, мейірімділік, инабаттылық, бірсөзділік; жұмысына тыңшылықтық, білмегенін сұрауға ұялмаушылық, өзін-өзі ұстап білушілік, байлық қорғауға айналмайтын төзімділік.

Егер тоғыз санына математика тұрғысынан қарасак, қарапайым көп санның бірі сияқты. Бір қытайдың мәдени, діни көзқарасы тұрғысынан тоғыз санының жай ғана есептік сан емес, мағынасының өте тереңде әрі бай екенін байқаймыз. Тоғыз саны қытай мәдениетінің барлық саласында өз орнын тапқан деп жорамалдауға болады. Мәселен, тоғыз санының “барлық”, “толық” деген мағыналарына орай, Қытай тоғыз округтан тұрады, әрбір район тоғыз аймақ бекітілген, діни салада құрбандық шалатын тоғыз храм бар болса, туысқандық жағынан тоғыз ағайын бар. Ғылым саласында тоғыз бағыт болса, тіл білімінде “тоғыз саны өмір мен өлімнің мәні” деген мәтел тұрақ тіркеске айналған [3, 91-б]. Бұл берілген мәліметтерден тоғыз санының қытай дүниетанымында маңызы мен мәнінің айрықша екенін көреміз. Оны мына деректен де көруге болады: “Тоғыз саны күндіз жыл санауы бойынша “аспан”, “Жұлдыз”, “күн” деген рәміздер таңбаланады. Сондықтан тоғыз саны қытайлардың санасында күні бүгінге дейін негізгі сан ретінде бағаланады. Тіпті, атақ Шыңғыс хан дүниеге келгенде, оған арналып тал (ива) ағашынан жасалған бесікке тоғыз қойдың терісін салынған.[4,25-б]

Қытай тіліндегі тоғыз санының қытай тіл білімінде де үлкен орын алғанын байқауға болады. Әсіресе фразеологияда жиі кездеседі. Мысалы, *jiu wei hu* 九尾狐 – “тоғыз құйрықты түлкі”, *askan ku* адам; *jiu wei gu* 九尾龟 – “адамға бақыт әкелетін тоғыз құйрықты тасбақа”, *jiu zhuan dan* 九转金丹 – “тоғыз рет шайылған алтын дәрі” - мәңгілік өмір дәрісі – зәмзәм су; *jiu si chou* 九死之仇 –

“тоғыз өміріндегі оқиға” - ата кек, *jiu tian jiu di* 九天九地 – “тоғыз қабат аспан, тоғыз қабат жер жаһан” дегенді білдіреді.

Қазақ халқының да әдет-ғұрпына, дәстүріне байланысты тоғыз санының қолдану ерекшеліктері де қытай тіліндегі тоғыз санының айырмасына ұқсас болып келегін тұстары бар деп болады. Мысалы, қазаққа “Үйірімен үш тоғыз” “тоғыз әйел” тіркестермен қатар салтымызда қолданылатын “тоғыз” түсінігі тойларда, ас берген кезде және басқа да жиындарда “тоғыз” анау дәстүрі бар. Тоғыз сөзінің қазақтың ескі салты бойынша бір рудың екінші руга, бір кісінің екінші кісісіне айыбының немесе сыйлығының “бір тоғыз”, “үш тоғыз”, “тоғыз тоғыз” болып келуі айқын байқалады. Қазақтың ұлттық ойыны “тоғыз құмалақты” алсақ, оның ойын тәртібінде ұту (айып ал) ұтылу (айып төлеу) мағынасы бар.

Тоғыз санына байланысты салт-санамызда қалыптасқан өсиет-сөздерде көп айтылады. Мысалы “Жігіттің тоғыз жауы” деп жалқаулықты, аңқаулықты, жасқаншақтықты, жасықтықты, өткізгіштік, өсекшілік, көпірмелік, жалтақтық, алдамшылық сияқты адамның жаман қасиеттерін айтады. Ал қазақ ауыз әдебиетіндегі “Ер Төстік” ертегісінде Ерназардың сегіз ұлынан кейін тоғызыншы кенже ұлы Төстіктің елін асырап, жаудан қорғаған ер болуы тегін емес. Осы мысалдардың өзінен-ақ тоғыз санының көне мифтік мәнінен бөлек, қазіргі уақытта да қазақ және қытай халықтарының таным-сенімдерімен, дүниетанымымен ұлттық-мәдени деңгейге көтеріліп келеді және жеткізуге болады.

Тілдегі сандардың ұлттық мәдени аспектілерін зерделей келе кез келген халықтың менталитетін психологиясын айқындауға болатынына көз жеткіздік.

1. 易兵. 中国古代模式数字“九” // 衡阳师范学院学报. 2001年, 第一期. -111页.

2. 刘宗. 中国民间信仰 // 民俗学. 1988. 631-634页.

3. 赵湘. 从数字看 // 企业文化. 2005年, 26期. -91页.

4. 李丰明. 说中国的“九” // 外国语学院学报. 2006年, 第2期. -25页.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

ҒЫЛЫММЕН ӨРІЛГЕН ӨМІР

- Байзақова Қ.Е.** Ұстаз, ғалым Нәбижан Мұқаметханұлының өмір жолы мен ғылыми жетістіктері
- Сұлтан Жанболатов.** Нәбижан Мұқаметханұлы – бітімі асыл, деңгейі биік ғалым
- Жақып Мырзаханұлы.** Ғылым шыңына қол созған ғалым
- Раев Д.С.** Н.Мұқаметханұлының ғылыми зерттеулеріндегі хан Абылайдың дипломат-саясаткерлік тұлғасы
- Зардыхан Қинаятұлы.** Қытай жылнамаларынан түркі-казак тарихының маржанын сүзін жүрген тарихшы
- Төлебаев Т.Ә.** Зерттеу ауқымы кең, қабылеті жоғары тарихшы
- Боранбаева Б.С.** Ел үшін еңбек студің биік үлгісін жасаған ғалым
- Құрмет Қабылазыұлы.** Өнеге

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ
КИТАЙ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

- Нұрлан Кенжеахмет.** Қазак этнонимінің Мин патшалығы тұсындағы қытай деректемелерінде алғаш жарыққа шығуы
- Кожирова С.** Из истории российско-китайской торговли в Центральной Азии
- Сутеева Х.А.** Политика царской России в отношении событий в западной части Цинской империи в 60-80 гг. XIX в. (по материалам Архива внешней политики России)
- Мұқаметханұлы Н., Иман Д.М.** Кеңестік Қазақстан мен Қытайдың Шыңжаң өлкесі арасындағы байланыстар (XX ғ. бірінші жартысы)
- Байдаров Е.У.** Китай и государства Центральной Азии: новые возможности взаимовыгодного сотрудничества
- Мырзабеков М.С., Серікқызы А.** Қытай Халық Республикасының Ресей Федерациясымен қарым-қатынасындағы американдық фактор
- Мажикқызы Н., Аширбекова Қ.С.** XX ғ. 30-40-шы жылдардағы Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі әлеуметтік-саяси жағдай және Нығмет Мыңжани
- Шарыпқазы Н.** Қазақстан мен Қытайдың білім саласындағы байланыстары
- Алипқызы Р.** Казахстанско-Китайское сотрудничество: культурный аспект
- Досымбекова Р.Ө.** Қытай тіліндегі қасиетті «тоғыз» санының тарихы
- Жұмағұлов Қ.Т.** Ғұндар және Еуразия тарихы
- Қарасаев Ғ.М.** Семей қаласының негізделуі және XVIII-XX ғасыр басы мерзіміндегі орталық азиядағы саяси, шаруашылықтық, сауда қатынастарындағы орны – сол мерзімдегі ресейлік жазба деректерінде
- Тоқтабай А.** Қытай қазақтарының тобет ит тұқымын жаңғырту, өсіру және қазіргі заманға пайдалану тәжірибесі
- Баймағамбетова Л.К., Сарсенбаев М.М.** Роль странового брендинга в популяризации истории Казахстана